

Tomasz Maćkowski

Toruńskie stemple do znakowania sukna — przyczynek do dziejów farbiarstwa w Rzeczypospolitej w XVII wieku

Abstrakt: Celem tekstu jest zaprezentowanie i właściwe rozpoznanie przechowywanych w zbiorach Muzeum Okręgowego w Toruniu niezwykle rzadkich w skali europejskiej tłoków służących do pieczętowania sukna. Ich dotychczasowa identyfikacja jako służących do znakowania jakości sukna jest tylko częściowo prawdziwa, ponieważ dysponowali nimi nie jego wytwórcy, lecz farbiarze. Świadczy o tym specyficzna nazwa zawarta w inskrypcjach tłoków: *ENKEL STAEL*, *ANDERTHALB STAEL* oraz *DOBBELT STAEL*. Bliższa charakterystyka opisywanych zabytków możliwa jest przez analogię do dokumentów oraz źródeł materialnych z terenu Gdańska, gdzie podobny system znakowania farbowanego sukna funkcjonował od 1600 r. Wprowadzenie toruńskich stempli należy wiązać z założeniem w 1607 r. spółki akcyjnej określanej jako „Handels-Societat”, która miała zajmować się m.in. farbowaniem tkanin.

Abstract: The aim of the current paper is to present and correctly describe stamps used for marking broadcloth, objects of extreme rarity on an European scale, which are held in the Regional Museum in Toruń. Their hitherto identification as employed to indicate the quality of broadcloth is only partially correct, since they were in possession not only of the broadcloth makers, but of the dyers. This is confirmed by a characteristic name contained in the stamp inscriptions: *ENKEL STAEL*, *ANDERTHALB STAEL* or *DOBBELT STAEL*. A more detailed characterization of these objects is possible through analogies with documents and material sources from the Gdańsk area, where a similar system of marking dyed broadcloth began to function in the year 1600. The beginning of the Toruń stamps' period of use should be linked with the foundation, in 1607, of a joint-stock company known as the “Handels-Societat”, which dealt in, among others, textile dyeing.

Słowa kluczowe: stemple „Stahlsiegel”, Toruń, Gdańsk, XVII w., historia farbiarstwa

Key words: “Stahl” matrices, Toruń, Gdańsk, 17th c., history of dyeing

W zbiorach Muzeum Okręgowego w Toruniu znajdują się niezwykle rzadkie w skali europejskiej tłoki służące niegdyś do pieczętowania sukna. Największą kolekcją tego typu obiektów może poszczycić się Museum De Lakenhal w Lejdzie (ryc. 1–2), co jest pokłosiem olbrzymiej tradycji sukienniczej tego ośrodka¹. W literaturze przedmiotu badacze najczęściej przywołują dwa stemple ze zbiorów Städtische Museum Göttingen, datowane na drugą połowę XVI w.², bądź stemple dwustronnej pieczęci z Kopenhagi, z początku XVIII w.³

¹ W zbiorach Museum De Lakenhal w Lejdzie znajduje się ponad 700 obiektów wykorzystywanych do znakowania sukna (stempli i punc), przy czym zaledwie kilka jest starszych bądź współczesnych tłokom toruńskim.

² Schütte S. 1985; Schütte S. 1993, s. 137; Kaiser R. 2002, s. 383.

³ Liebgott N.-K. 1975, s. 45.

Ryc. 1a–b. Stempel z inskrypcją: *T LEYDS GROOT DOVBEL STAEL 1619*, średn. 77 mm (Museum De Lakenhal, Leiden, nr inw. 1454.1), fot. Museum De Lakenhal, Leiden

Fig. 1a–b. A stamp inscribed *T LEYDS GROOT DOVBEL STAEL 1619*, diameter 77 mm (Museum De Lakenhal, Leiden, inv. no. 1454.1), photo by Museum De Lakenhal, Leiden

Ryc. 2a–b. Stempel z inskrypcją: *T LEYDS GROOT DOVBEL STAEL 1639*, średn. 76 mm (Museum De Lakenhal, Leiden, nr inw. 1455.1), fot. Museum De Lakenhal, Leiden

Fig. 2a–b. A stamp inscribed *T LEYDS GROOT DOVBEL STAEL 1639*, diameter 76 mm (Museum De Lakenhal, Leiden, inv. no. 1455.1), photo by Museum De Lakenhal, Leiden

Toruńskie tłoki były wzmiankowane przez Friedricha A. Vossberga⁴, Mariana Gumowskiego⁵, Romana Domagałę⁶ oraz Dietera Hittingera⁷. Ich szczegółowego opisu na podstawie katalogu zbiorów muzealnych dokonał Adam Musiałowski⁸. Funkcję stempli z inskrypcją *STAEL*,

⁴ Vossberg F.A. 1845, s. 130–131.

⁵ Gumowski M. 1933a, s. 557; Gumowski M. 1933b, s. 576.

⁶ Domagała R. 1997, s. 322.

⁷ Hittinger D. 2008, s. 78, Anhang 4.

⁸ Musiałowski A. 1985.

STAHL pośrednio wyjaśnił Hittinger⁹, lecz te z Torunia nie zostały jeszcze prawidłowo rozpoznane. Były one opisywane jako służące do znakowania jakości sukna, co jest tylko częściowo prawdą, ponieważ nie dysponowali nimi wytwórcy tkaniny. Tkacze wąskiego i szerokiego sukna, saji, a nawet płótna posiadali inne stemple do legitymizowania produktów. Badania archeologiczne nie ujawniły dotąd plomb ołowianych odcisniętych za pomocą opisywanych tłoków. Nie zachowała się także dokumentacja archiwalna, która bezpośrednio przedstawiałaby zasady regulujące ich zastosowanie w Toruniu. Natomiast znana jest taka ordynacja z Gdańska, skąd również pochodzą plomby z inskrypcją „*STAEL*” (ryc. 3–8). Toteż celem niniejszego artykułu jest prawidłowa identyfikacja roli stempli toruńskich przez analogię do funkcji gdańskich artefaktów tego typu. Wymaga tego unikatowość przedstawianych zabytków, a także ich znaczenie w dawnym rzemiośle i handlu toruńskim.

Sukno, zwłaszcza to dobrze wykończone i zafarbowane, należało w czasach wytwórczości cechowej do towarów luksusowych. W wielu miastach europejskich, także w Toruniu, kupcy zajmujący się jego handlem należeli do najbogatszej elity społecznej. W XIII–XV w. wraz z rozwojem systemu cechowego, a też dalekosiężnego handlu łączącego giełdę w Brugii z miastami włoskimi oraz nadbałtyckimi rozpowszechnił się w czołowych ośrodkach produkcji i handlu sukniem system znakowania jakości tkanin¹⁰. Pełnił on szereg funkcji¹¹. W rzemiośle pieczęć z godłem cechowym lub znakiem miejskim legitymizowała produkt wykonany zgodnie z wytycznymi miejscowej ordynacji. Towarom niepełnowartościowym bądź tym wykonanym przez partaczy takiej pieczęci nie przydawano. Tylko najważniejsze centra wytwórcze posiadały prawo do znakowania sukna, a w konsekwencji mogły one uczestniczyć w handlu dalekosiężnym. Przywilej ten nadawał zwierzchnik senioralny, co umożliwiało mu kontrolowanie rynku produkcji i ewentualny udział w dochodach. Sygnifikacja wedle określonych przepisów wymuszała standaryzację wytwórstwa, a to wraz z urzędową kontrolą jakości oraz jej gwarancją, a także centralizacją sprzedaży np. na giełdzie w Brugii umożliwiało zakup tekstyliów na odległość przez pośredników, ograniczając czas, ryzyko i koszty ponoszone przez kupców poszukujących odpowiedniej jakości towarów¹². Kupcom hanzeatyckim pomagały w tym kantory¹³. Wszystko to intensyfikowało rozwój handlu. Herb miasta na pieczęci sukienniczej stawał się natomiast swoistą średniowieczną reklamą jakości przyciągającą kolejnych handlujących chcących zrobić dobry interes.

Toruń prawdopodobnie już w połowie XIV w. pieczętował swoje sukno, co daje mu palmę pierwszeństwa na współczesnych ziemiach polskich¹⁴. Tkacze wąskiego sukna w Gdańsku otrzymali ten przywilej od wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego w 1402 r.¹⁵ Relacje między obu miastami, zwłaszcza po ich poddaniu się władzy królów polskich, z jednej strony bardzo bliskie, z drugiej pełne były konkurencyjnych napięć. Dotyczyło to także produkcji tekstylnej i płóciennictwa. To krytyka ze strony Torunia wymusiła wprowadzenie przez gdańszczan pieczętowania jakości płótna w 1601 r.¹⁶ Od drugiej połowy XVI w. w wytwórstwie sukna szerokiego, a zwłaszcza jego obróbki, Gdańsk zaczął jednak wyprzedzać Toruń i wzorce organizacji produkcji szły znad Motławy. Sukno szerokie wytwarzano w Gdańsku od 1575 r.¹⁷, ale odpis

⁹ Hittinger D. 2008, s. 95–97.

¹⁰ Murray J.M. 2011, s. 305–309.

¹¹ Maćkowski T. 2018.

¹² Clement L., Michael M. 1996; Jenks S. 2005, 38–39; Holbach R. 2007, s. 83–84.

¹³ Samsonowicz H. 2000; Oliński P. 2001.

¹⁴ Maćkowski T. 2016a, s. 367–370.

¹⁵ Bogucka M. 1956, s. 29, przyp. 68; Maćkowski T. 2016a, s. 374–376.

¹⁶ Bibl. PAN Gd., sygn. Ms Ortm. fol. 76, s. 752–753, pkt 75.

¹⁷ Bogucka M. 1956, s. 137.

ordynacji producentów tejże tkaniny w Toruniu pochodzi dopiero z 1610 r.¹⁸ Omawiane stemple z rokiem 1608, którymi znakowano przede wszystkim właśnie farbowane sukno szerokie i karazję (choć nie musiał być to materiał miejscowy), mogą natomiast świadczyć, że cech ten istniał w Toruniu już wcześniej. Podobnie jeśli chodzi o niezwykle popularne w XVII w. tanie tkaniny półwełniane: saję i bombasyn, w Gdańsku od 1647 r. prężnie działała hala kontrolująca i pieczętująca wytwory miejscowe i pomorskie. W Toruniu cech producentów saji i bombasynu powstał w 1660 r. Na dziewięciu pierwszych jego założycieli dwóch pochodziło z Gdańska¹⁹. Także farbiarze toruńscy w XVII w. przynależeli do cechów gdańskich²⁰.

Ta ostatnia informacja jest istotna, gdyż omawiane stemple nie znajdowały się w dyspozycji tkaczy sukna, ale właśnie m.in. farbiarzy. Świadczy o tym bardzo charakterystyczne słowo *STAEL*. Pochodzi ono od niderlandzkiego *staellen* i dolnoniemieckiego czasownika *stahlen* — oznaczającego próbę jakości²¹. Ten sam źródłosłów ma w nazwie siedziba hanzeatów w Londynie — *Stahlhof*. Z czasem słowo to zaczęto przede wszystkim wiązać z kontrolą jakości sukna farbowanego, zwłaszcza na niebiesko. Pieczęciami tego rodzaju posługiwały się m.in. Amsterdam, Lejda, Haarlem, Dordrecht, Hamburg, Brema, Lubeka, Norymberga, Osnabrück, Wesel, Münster, Kolonia, Reval i Kopenhaga²². W Gdańsku, jak podaje Gottfried Lengnich, od 1600 r. władze miasta miały wybierać jednego spośród rajców, aby po kontroli jakości tkanin sygnował je odpowiednim znakiem, który „*stahlen* nazywają”²³. Tę datę potwierdzają też zabytki archeologiczne, na których widnieje rok 1600 (ryc. 4a–b). Na innych pieczęciach ołowianych umieszczono rok 1614 (ryc. 5b) i 1617 (ryc. 6b), co oznacza, że zmieniona ordynacja była uchwalana w tych latach na nowo. Być może już wówczas liczba „*Stahlmeistrów*” wzrosła do pięciu. Byli oni wyłaniani spośród handlarzy suknem, wykańczalników i farbiarzy. W następujących po sobie latach raz dwóch, a raz trzech spośród nich ulegało wymianie na nowych kontrolerów jakości²⁴. Swoje obowiązki powinni byli wykonywać tak często, jak zechcieli to łaskawie czynić, ale przynajmniej cztery–pięć razy do roku. O ich zadaniach stanowiła ordynacja z 1663 r.²⁵ Do ich głównych powinności należało sprawdzanie, czy do farbowania okazywanych im materiałów — sukna oraz karazji — nie były stosowane zakazane środki, tj. sumak (*Schmack*), galasówka (*Gallen*), woda miedziana (*Küpferswaßer*), urzet barwierski (?) (*Amill/Anmill*)²⁶ oraz modrzeczec kampechiański (*Provintz holtz/Blau Bresilholtz*). Do żadnego postawu, który miał zostać zafarbowany na niebiesko, nie wolno było stosować marzanny barwierskiej²⁷. Barwnikiem, który był dopuszczany w takich przypadkach, było kosztowne indygo. Tańszą marzannę można było natomiast wykorzystać dla uzyskania błękitu jako gruntu pod kolor czarny. Gdańscy kupcy suknem skarżyli się w 1688 r. władzom, że z powodu zakazu stosowania tanich środków przegrywają konkurencję z holenderskimi i śląskimi farbiarzami, a dla

¹⁸ Herbst S. 1933, s. 127.

¹⁹ Herbst S. 1933, s. 128.

²⁰ Herbst S. 1933, s. 130.

²¹ Adelung J.Ch. 1801, s. 273; Heinsius T. 1840, s. 167; Schiller K., Lübben A. 1878, s. 355–357.

²² Hittinger D. 2008, s. 95–97.

²³ Lengnich G. 1900, s. 216, § 24.

²⁴ Bibl. PAN Gd., sygn. Ms Ortm. fol. 76, s. 185, pkt. I–II. Zapisu o corocznej wymianie nie ma w drugiej wersji ordynacji z Archiwum Państwowego w Gdańsku (AP Gdańsk, sygn. 300, R, I/16, s. 31–36).

²⁵ AP Gdańsk, sygn. 300, R, I/16 (*Ordnunge, wie in dieser Stadt ein Stahl an zurichten, damit die Tücher durch aufrichtige Farben mögen gefärbet werden, wie in anderen Öertern gebräuchlich*), s. 31–36; Bibl. PAN Gd., sygn. Ms Ortm. fol. 76, s. 185–188 (nieдатowana). Wersje różnią się w szczegółach, kopia ordynacji przechowywana w Bibliotece PAN jest rozszerzona i wydaje się późniejsza.

²⁶ Prawdopodobnie chodzi tu o później wzmiankowany w dodanych do ordynacji dokumentach cechowych (AP Gdańsk, sygn. 300, R, I/16, s. 43) — *Wehd*, czyli urzet. *Anil* i *Wehd* nie są wymieniane jednocześnie obok siebie jako różne rośliny.

²⁷ Korzeń marzanny barwi na kolor czerwony, natomiast poddane fermentacji liście na kolor błękitny.

miejscowych wykańczalników oraz farbiarzy brakuje pracy. Toteż wnosili, aby przynajmniej czasowo, na okres próbny jednego roku, zezwolono im na stosowanie marzanny w farbowaniu na lazur, a także gallasówki i wody miedzianej wraz z sumakiem do uzyskania koloru czarnego. Zafarbowane w ten sposób na niebiesko sukno nie miało być jednak pieczętowane²⁸. Walczący o tańsze zamienniki farbiarze gdańscy chcieli wykazać, że zastosowanie marzanny nie musi obniżać jakości wyrobu... i mieli rację²⁹. Tłumaczono, że białe sukno pociągnięte najpierw marzanną, a następnie kadziowane w indygo wraz z urzetem barwierskim daje głębszy odcień niebieskiego³⁰. Jak złożony był proces barwienia, pokazuje dokument z 1677 r. opisujący swobodną rywalizację między farbiarzami. Jeden z nich — Hendrich Steding — aby uzyskać czarny kolor wedle swojej receptury, najpierw wygotował materiał w zaprawie z alunu i winnego kamienia, następnie kadziował go marzanną wraz z indygo dla otrzymania niebieskiego gruntu, a na koniec potraktował gallasówką i wodą miedzianą³¹. Drugi z farbiarzy — Derck Braun — barwił na czarno bez zaprawy w alunie i kamieniu winnym, ale z wykorzystaniem sumaka, stosując potem gallasówkę i wodę miedzianą, które wzmacniały kolor. Przekazy źródłowe ujawniające dawne receptury farbiarskie, w tym przypadku dość szczegółowe, są jednak rzadkie³².

Na niebiesko nie mogli farbować żadni rzemieślnicy, którzy swojej pracy nie poddawali pod *Stahlsiegelung*. Dotyczyło to także tych procesów, w których niebieski stanowił jedynie grunt pod kolejne barwniki (przede wszystkim czarny). Natomiast tzw. *Klatt-färber*, którzy mieli prawo barwić na inne kolory niż niebieski, zapewne też materiały gorszego gatunku, mogli od *Blau-färber* nabywać tekstylia zafarbowane jedynie na „połowę *Stahl*” (*Halb Stahl*), aby docelowo uzyskać czarną tkaninę³³. Gdyby ktoś zażył sobie od nich koloru brązowo-fioletowego, czerwonego, karmazynowego, szarego lub jeszcze innego, miała być do tego stosowana koszenila.

Zasadniczym obowiązkiem *Stahlmeistrów* było ocenianie jakości zafarbowanego sukna i opieczętowanie go herbem miasta wedle trzech kategorii: *ENKEL STAHL* (= *ein gantz Stahl*), *ANDERTHALB STAHL* oraz *DOBBELT/DOPPELT STAHL*. W ordynacji podano, że jest wzorowana w tym aspekcie na standardach amsterdamskich³⁴. Z dokumentu nie wynika wprost, wedle jakiego kryterium dokonywano gradacji. Na pewno oceniano głębię barwy, która powinna być skutkiem ilości zastosowanego barwnika, czyli też kosztów poniesionych na wykończenie sukna. Oceny dokonywał *Stahlmeister* wspólnie z zamawiającym materiał kupcem, przy czym obecne powinny być minimum trzy osoby. Zabroniona była natomiast obecność farbiarza i jego czeladników. Farbiarz powinien zaś przygotować ołów do opieczętowania materiału. Tkanina była już wówczas zaopatrzona w *kleine Siegel* nadawaną po kontroli tkaczy oraz w *kauffmans Zeichen* jako dowód własności farbiarskiego kontrahenta. Kontroler swój znak odciskał na mostku łączącym oba dyski tej największej z pieczęci sukienniczych — *Stahlsiegel* (ryc. 3a)³⁵.

Należy zwrócić uwagę, że zazwyczaj rozmiar pieczęci odzwierciedlał jakość (i cenę) materiału. Niewielkie ośrodki produkcyjne najczęściej posiadały tylko jeden rodzaj pieczęci tekstylnych, a postawy niespełniające odpowiednich kryteriów nie były znakowane. Bardziej

²⁸ AP Gdańsk, sygn. 300, R, I/16, s. 41–43.

²⁹ Tuszyńska W. 1986, s. 22 — „Kolor niebieski w jego najdoskonalszej formie uzyskuje się z rodzimej marzanny oraz tropikalnego lub podzwrotnikowego indygo”.

³⁰ AP Gdańsk, sygn. 300, R, I/16, s. 43.

³¹ AP Gdańsk, sygn. 300, R, I/16, s. 38–40.

³² Por. Struckmeier S. 2011; Maćkowski T. 2016b.

³³ Bibl. PAN Gd., sygn. Ms Ortm. fol. 76, s. 187.

³⁴ Bibl. PAN Gd., sygn. Ms Ortm. fol. 76, s. 185–186.

³⁵ W sytuacjach, kiedy w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Gdańsku nie znajdują się obiekty w odpowiednio dobrym stanie (duże pieczęcie sukiennicze najczęściej zachowane są jedynie fragmentarycznie albo są słabo czytelne), autor prezentuje zabytki z kolekcji prywatnych, posiada prawo do ich publikowania oraz dokumentację badawczą.

rozwinęte pod względem produkcji i kontroli miasta wyróżniały tekstylia najlepszego gatunku, do których przystawiano dużą pieczęć, oraz średniej jakości, które znakowano mniejszą. W XVII w. w niektórych miastach jakość potwierdzano nie wielkością, ale liczbą przymocowanych plomb bądź stosownym oznakowaniem ikonograficznym lub inskrypcją. Gdańskie saje i bombasyn sygnowano w drugiej połowie XVII w. tej samej wielkości pieczęciami z inskrypcjami *BESTE SORTE* lub *MITTELERE SORTE*³⁶. *Stahlsiegel* były z wszystkich największe (amsterdamska *GROOT DUBBELT STAEL* miała średnicę 8,5 cm, gdańska 6–6,5 cm) i najcięższe (gdańskie *DOBBELT STAHL* ważył ok. 100–120 g), toteż mocowano je aż na dwóch ćwiekach (a nie na jednym, jak ogromną większość plomb).

Ryc. 3a–b. Gdańskie rozprostowane pieczęcie *DVPPELT [STA]JHL* i *ENK[EL STAHL]*, na których widać otwory po podwójnym mocowaniu (zbiory prywatne), fot. autor

Fig. 3a–b. Straightened-out Gdańsk seals *DVPPELT [STA]JHL* and *ENK[EL STAHL]* with holes left by the double mounting (private collection), photo by the author

Zgodnie z ordynacją *die Stempel oder Siegel der Stadt* znajdowały się pod nadzorem Stahlmeistrów, w specjalnej skrzynce, do której otwarcia potrzebne były dwa klucze³⁷. Według dokumentu datowanego na 1663 r. opłata za przeprowadzenie kontroli wynosiła 2 gr od postawu sukna i tyle samo od trzech sztuk karazji. Wydaje się, że jest to jednak wartość z początku XVII w., co pośrednio wskazuje na dużo wcześniejszy czas uchwalenia ordynacji³⁸. Opłata za kontrolę i opieczętowanie sukna importowanego przez Gdańsk do Polski wynosiła w latach trzydziestych XVII w.

³⁶ Maćkowski T. 2012, s. 398–399.

³⁷ AP Gdańsk, sygn. 300, R, I/16, s. 39.

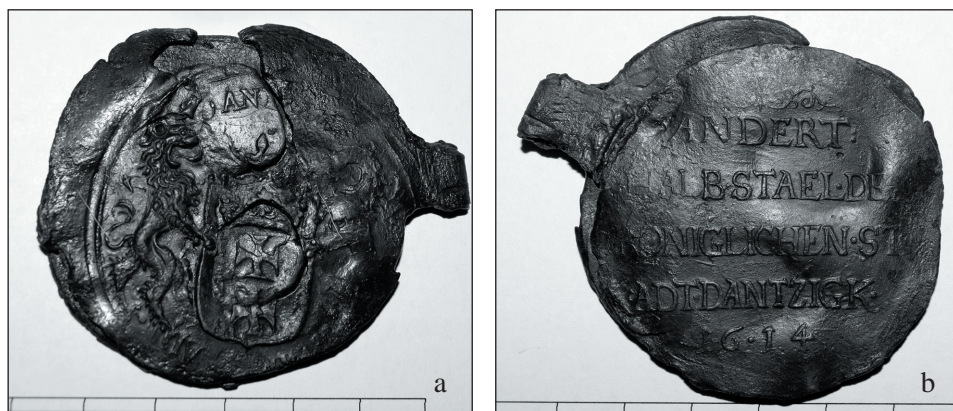
³⁸ W niedatowanej kopii ordynacji (Bibl. PAN Gd., sygn. Ms Ortm. 76, s. 187) podano 4 gr za sztukę sukna, a za 3 *Karasey vor ein Tuch gerechnet auch 6 gr*, co pokazuje tempo zmieniających się cen, a także niekonsekwencję i nieuważę kopisty.

8–10 gr od postawu, a za ocenę dużo tańszej sztuki saji i bombasynu w latach czterdziestych jej wytwórca musiał zapłacić 5 gr³⁹. Zatem jest mało prawdopodobne, aby przy siedemnastowiecznej dewaluacji pieniądza koszt skontrolowania najdroższego farbowanego sukna wynosił wówczas tylko 2 gr. Choć w tym przypadku ponosił go zamawiający usługę farbowania kupiec.

Ryc. 4a–b. Gdańskie *Stahlsiegel* z rokiem 1600 (zbiory prywatne), fot. autor

Fig. 4a–b. A Gdańsk *Stahlsiegel* with the year 1600 (private collection), photo by the author

Ryc. 5a–b. Gdańska *Stahlsiegel*. Awers: Wielki herb Gdańska, w otoku pozostałości legendy otokowej. Rewers: *ANDERT:/HALB·STAEL·DE(R)/ KONIGLICHEN·ST:/ADT·DANTZIGK-/ 16·14* (zbiory prywatne), fot. autor

Fig. 5a–b. A Gdańsk *Stahlsiegel*. Obverse: The grand coat of arms of Gdańsk, remnants of the legend in the surround. Reverse: *ANDERT:/HALB·STAEL·DE(R)/ KONIGLICHEN·ST:/ADT·DANTZIGK-/ 16·14* (private collection), photo by the author

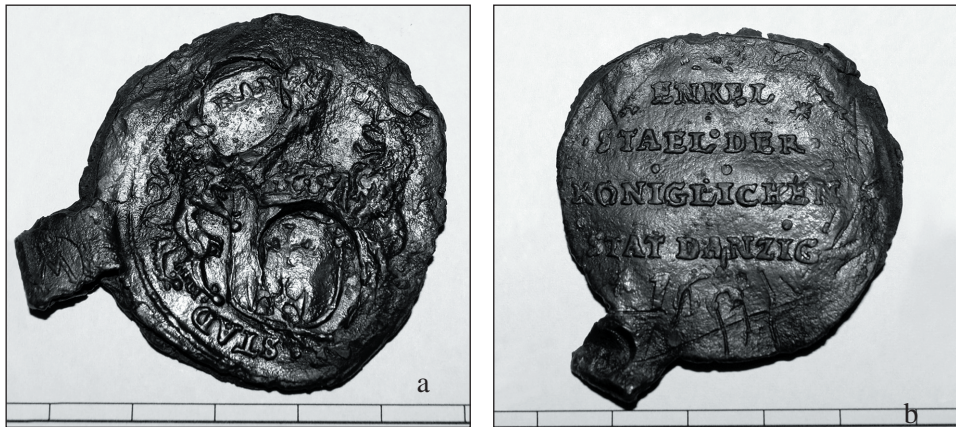
³⁹ Bibl. PAN Gd., sygn. Ms 576, s. 39, pkt 16.

Ryc. 6a–b. Gdańska *Stahlsiegel*. Awers: Wielki herb Gdańska, w otoku pozostałości legendy otokowej z nazwą miasta. Rewers: *ANDERT/ HALB-STAE/ DER-KONIGLICHEN/ STAD-DANTZIGK/ ANNO-/ 1617*. (Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, nr inw. MAG GD 255/29/6/1835/1550/1), fot. J. Szmit

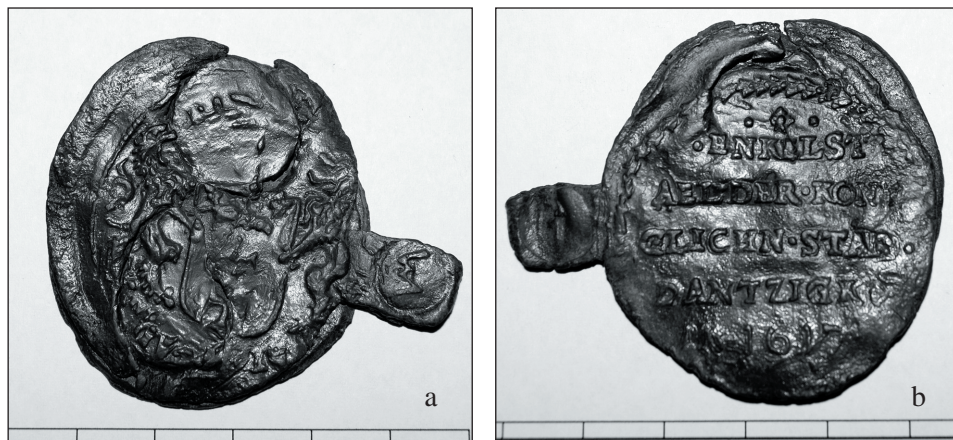
Fig. 6a–b. A Gdańsk *Stahlsiegel*. Obverse: The grand coat of arms of Gdańsk, remnants of the legend with the city's name in the surround. Reverse: *ANDERT/ HALB-STAE/ DER-KONIGLICHEN/ STAD-DANTZIGK/ ANNO-/ 1617*.

(Archaeological Museum in Gdańsk, inv. no. MAG GD 255/29/6/1835/1550/1), photo by J. Szmit

Ryc. 7a–b. Gdańska *Stahlsiegel*. Awers: Wielki herb Gdańska, w otoku pozostałości legendy otokowej. Rewers: *ENKEL/ STAE/ DER/ KONIGLICHEN/ STAT DANZIG/ 160[0]* (zbiory prywatne), fot. autor

Fig. 7a–b. A Gdańsk *Stahlsiegel*. Obverse: The grand coat of arms of Gdańsk, remnants of the legend in the surround. Reverse: *ENKEL/ STAE/ DER/ KONIGLICHEN/ STAT DANZIG/ 160[0]* (private collection), photo by the author

Ryc. 8a–b. Gdańska *Stahlsiegel*. Awers: Wielki herb Gdańska, w otoku pozostałości legendy otokowej, na mostku punca kontrolera. Rewers: ·ENKEL·ST/AEL·DER·KONI/GLICHNS·STAD·DANTZIGK/ 1617 (zbiory prywatne), fot. autor

Fig. 8a–b. A Gdańsk *Stahlsiegel*. Obverse: The grand coat of arms of Gdańsk, remnants of the legend in the surround, the controller's mark punched on the strip connecting discs. Reverse: ·ENKEL·ST/AEL·DER·KONI/GLICHNS·STAD·DANTZIGK/ 1617 (private collection), photo by the author

W kolekcji Muzeum Okręgowego w Toruniu znajduje się sześć stempli przeznaczonych do dwustronnego odciskania trzech *Stahlsiegel*: (1) jeden *STAEL* (ryc. 10a–d) o średnicy 42 mm, z pięciowersową inskrypcją: *ENKEL/STAEL·DER/KONIGLICHEN/·STAT·THORN/·1608**, na jej awersie odciskano wielki herb Torunia podtrzymywany przez parę aniołów⁴⁰; (2) półtorak *STAEL* (ryc. 11a–d) o średnicy 46 mm, z pięciowersową inskrypcją: *ANDERT/HALB·STAEL/STAT·THORN/·1608**, na awersie wielki herb Torunia⁴¹; (3) podwójny *STAEL* (ryc. 12a–d) o średnicy podstawy 50 mm, z pięciowersową inskrypcją: *DOBBELT/STAEL·DER/KONIGLICHEN/STAT·THORN/·1608**, na awersie wielki herb Torunia⁴².

W porównaniu do gdańskich artefaktów toruńska *DOBBELT STAEL* jest nieco mniejsza, co wynika z faktu, że na awersach wokół herbu podtrzymywanego przez lwy znajdowała się ponadto legenda otokowa przedstawiająca wystawcę pieczęci — władze miasta Gdańska. Płomby toruńskie posiadają napisy tylko po jednej stronie. Były one odciskane w postaci olowanej płomby umocowanej dwoma ćwiekami na krawędzi skontrolowanego sukna i zaciśnięte po jego obu stronach specjalnymi cęgami wykonanymi z kutego żelaza, zakończonymi kwadratowymi otworami, w które dopasowywały się wymienne stemple (ryc. 9)⁴³. Dwa spośród trzech stempli z herbem miasta (do *ENKEL* i *DOBBELT STAEL*) posiadają zachowane przedłużone trzpienie tłoków, gdyż po tej stronie wychodziły dwa ćwieki płomby, które trzeba było spłaszczyć uderzeniami młotka.

Ich wprowadzenie w Toruniu należy wiązać z powołaniem na początku 1607 r. przez burmistrza Henryka Strobanda, szafarza (a zarazem zięcia tego poprzedniego) Egidiusa Lichtfußa, rajcę Heinricha Mochingera oraz kupca Georga Schmiedena spółki akcyjnej określanej jako *Handels-Societat*. Miała ona dla korzyści Torunia zająć się rozwojem farbiarstwa, wykańczalnic-

⁴⁰ Muzeum Okręgowo w Toruniu (dalej MToruni), nr inw. MT/HT/63/4 i MT/HT/65.

⁴¹ MToruni, nr inw. MT/HT/63/5 i MT/HT/63/2.

⁴² MToruni, nr inw. MT/HT/63/4 i MT/HT/65.

⁴³ MToruni, nr inw. MT/HT/63/1.

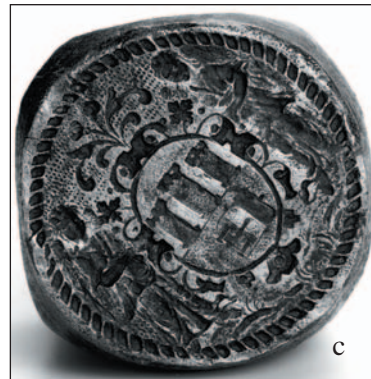

Ryc. 9. Cęgi do znakowania sukna wymiennymi tłokami (Muzeum Okręgowe w Toruniu, nr inw. MT/HT/63/1), fot. K. Deczyński

Fig. 9. Tongs for marking broadcloth with interchangeable matrices (Regional Museum in Toruń, inv. no. MT/HT/63/1), photo by K. Deczyński

a

c

b

d

Ryc. 10a–d. Tłoki awersu i rewersu do odcisnięcia toruńskiej *ENKEL STAEL SIEGEL 1608* (Muzeum Okręgowe w Toruniu, nr inw. MT/HT/63/4 i MT/HT/65), fot. K. Deczyński

Fig. 10a–d. The obverse and reverse matrices for impressing the *ENKEL STAEL SIEGEL 1608* (Regional Museum in Toruń, inv. no. MT/HT/63/4 i MT/HT/65), photo by K. Deczyński

Ryc. 11a–d. Tłoki awersu i rewersu do odcisnięcia toruńskiej *ANDERTHALB STAEL SIEGEL 1608* (Muzeum Okręgowe w Toruniu, nr inw. MT/HT/63/5 i MT/HT/63/2), fot. K. Deczyński

Fig. 11a–d. The obverse and reverse matrices for impressing the Toruń stamp *ANDERTHALB STAEL SIEGEL 1608* (Regional Museum in Toruń, inv. no. MT/HT/63/5 and MT/HT/63/2), photo by K. Deczyński

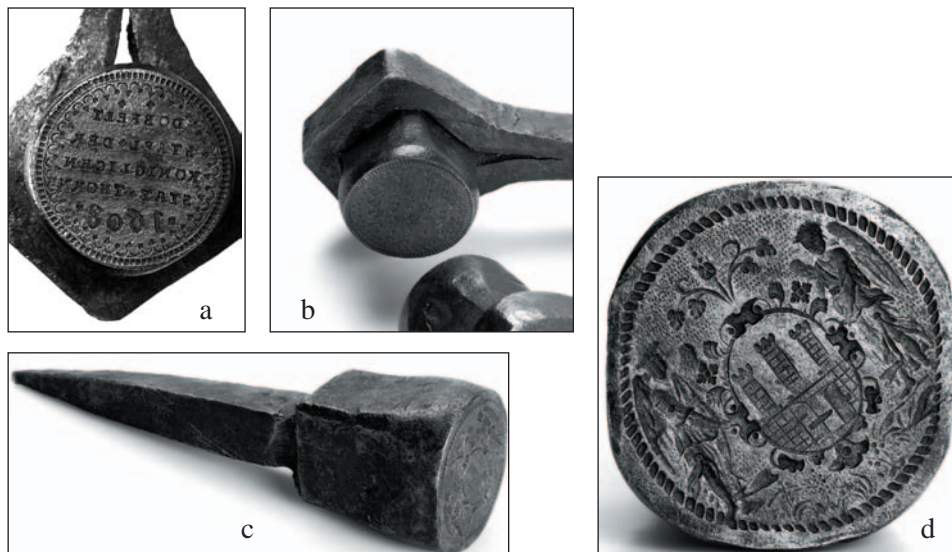
stwa, a także wytwórczością różnego rodzaju sukna, które następnie było z sukcesem sprzedawane. Rada miasta zatwierdziła projekt 12 lutego i wydzierżawiła spółce na okres 20 lat teren nad Wisłą, między bramami Żeglarską i Łazienną, pod działalność farbiarni, natomiast na ramy sukniennicze przeznaczyła plac na starym zamku. Jako miejsce obrad miał przedsiębiorstwu służyć ratusz Nowego Miasta. Przez pierwsze trzy lata spółka była zwolniona z opłat, a w kolejnych płaciła po 100 fl rocznie. Interes prężnie się rozwijał, dzięki czemu miasto otrzymało 15 tys. fl⁴⁴. Szczegóły działalności nie są niestety znane, a spółka funkcjonowała przez 60 lat, do 1667 r.⁴⁵

Rok 1608 na stemplach koresponduje z tą inicjatywą i oznacza uchwaloną wówczas ordynację regulującą przepisy kontroli farbowanych sukien. Stanowi on zatem *terminus post quem* i najstarszy możliwy czas ich wykonania. Daty roczne na plombach, w przeciwieństwie do monet, nie oznaczają terminu wybijania, ale rok uchwalenia regulacji prawnych, wedle których została przeprowadzona kontrola i ocena jakości.

W przypadku Torunia niestety wciąż nie są znane odciski opisywanych stempli. Należy mieć nadzieję, że podobnie jak to miało miejsce w Gdańsku, zostaną one odkryte w przyszłych badaniach archeologicznych. Losy toruńskiej spółki prawdopodobnie były analogiczne do sytuacji farbarzy i wykańczalników nad Motławą. Początkowy sukces ekskluzywnych wyrobów

⁴⁴ Zernecke J.H. 1727, s. 238–239; Herbst S. 1933, s. 124.

⁴⁵ Prätorius K.G., Wernicke J. 1832, s. 164.

Ryc. 12a–d. Tłoki awersu i rewersu do odcisnięcia toruńskiej *DOBBELT STAEL SIEGEL 1608* (Muzeum Okręgowe w Toruniu), nr inw. MT/HT/63/4 i MT/HT/65, fot. K. Deczyński

Fig. 12a–d. The obverse and reverse matrices for impressing the Toruń stamp *DOBBELT STAEL SIEGEL 1608* (Regional Museum in Toruń), inv. no. MT/HT/63/4 and MT/HT/65, photo by K. Deczyński

z czasem zderzył się z konsekwencjami kryzysu monetarnego oraz skutkami wojen, przez co znacznie obniżył się popyt na drogie wyroby, zwłaszcza po latach potopu szwedzkiego. Pomorscy wytwórcy wraz z upływem XVII stulecia mieli coraz większe trudności z utrzymaniem wysokich standardów farbowania na niebiesko kosztownym indygo, wobec śląskiej i holenderskiej konkurencji stosującej tańsze zamienniki. Wyrazem tej trudnej sytuacji była prośba gdańskich farbarzy z 1688 r. do władz miasta o czasową zgodę na rezygnację z obowiązku stosowania indygo. Zarazem miano zaprzestać na ten czas pieczętowania farbowanego wbrew ordynacji sukna. Prawdopodobnie stało się to przyczyną zaniechania w ogóle praktyki pieczętowania, gdyż nie są znane archeologiczne zabytki tego typu z terenu Gdańska datowane na XVIII w. W stuleciu tym manufaktury i masowa produkcja wyparły pozostałości kontroli cechowej, a na rynku królowało już nie kosztowne sukno, ale tanie tkaniny półwełniane oraz bawełna.

Adres Autora:

dr Tomasz Maćkowski

Instytut Historii, Uniwersytet Gdański

ul. Wita Stwosza 55, 80-308 Gdańsk

tomasz.mackowski@ug.edu.pl

📄 <https://orcid.org/0000-0002-4795-2346>

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

AP Gdańsk [Archiwum Państwowe w Gdańsku], sygn. 300, R, I/16 — *Ordnunge, wie in dieser Stadt ein Stahl an zurichten, damit die Tücher durch aufrichtige Farben mögen gefärbet werden, wie in anderen Öertern gebräuchlich*, s. 31–36.

- Bibl. PAN Gd. [PAN Biblioteka Gdańska], sygn. Ms 576 — *Ordnung E. E. H. Rath's, auff wass weise die Schawe der Saien soll angestellt werden und wie dieselbe soll beschaffn seyn und wass so woll der Meister als derer, die derselben beywohnen ihr gebühr seyn soll. 20 Februar 1647*, s. 37–43.
- Bibl. PAN Gd. [PAN Biblioteka Gdańska], sygn. Ms Ortm. fol. 76 — *Ordnung, wie in dieser Stadt Dantzig ein Stahl auffzurichten, damit die Tücher durch auffrichtige Farben mögen gefrbet werden, wie in andern Örthern gebräuchlich*, s. 185–189; *Rolle dess Erb. Wercks des Ziehner und Linwebwer, 1538 mit Nchträgen bis 1601*, s. 733–764.

Źródła i opracowania publikowane

- Adelung Johann Christoph. 1801. *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart, mit beständiger Vergleichung der übrigen Mundarten, besonders aber der Oberdeutschen*, t. 4, Leipzig.
- Bogucka Maria. 1956. *Gdańskie rzemiosło tekstylne od XVI do połowy XVII wieku*, Wrocław.
- Clemens Lukas, Michael Matheus. 1996. *Tuchsigel — eine Innovation im Bereich der exportorientierten Qualitätsgarantie*, [w:] *Europäische Technik im Mittelalter 800 bis 1200. Tradition und Innovation*, red. U. Lindgren, Berlin, s. 479–480.
- Domagała Roman 1997. *Plombiergerät mit Siegeleinsätzen für Thorner Tuche*, [w:] *Transit Brügge — Novgorod. Eine Straße durch die europäische Geschichte*. Katalog, red. F. Seibt, U. Borsdorf, H.T. Grütter, Essen, s. 322.
- Gumowski Marian 1933a. *Herb i pieczęcie miasta Torunia*, [w:] *Dzieje Torunia: praca zbiorowa z okazji 700-lecia miasta*, red. K. Tymieniecki, Toruń, s. 545–566.
- Gumowski Marian. 1933b. *Mennica toruńska*, [w:] *Dzieje Torunia: praca zbiorowa z okazji 700-lecia miasta*, red. K. Tymieniecki, Toruń, s. 567–584.
- Heinsius Theodor. 1840. *Vollständiges Wörterbuch der Deutschen Sprache mit Bezeichnung der Aussprache und Betonung für die Geschäfts- und Lesewelt*, t. 4, Wien.
- Herbst Stanisław. 1933. *Toruńskie cechy rzemieślnicze. Zarys przeszłości*, Toruń.
- Hittinger Dieter. 2008. *Tuchplomben. Warenzeichen des späten Mittelalters und der Neuzeit aus dem norddeutschen Küstengebiet*, Aachen.
- Holbach Rudolf. 2007. *Cloth production, Hanseatic cloth trade and trade policy (14th to 16th century)*, [w:] *The German Hanse as a Distant Mirror. Studies on medieval and early-modern European integration and contemporary interregional co-operation*, red. H. Brand, Groningen, s. 71–93.
- Jenks Stuart. 2005. *Transaktionskostentheorie und die mittelalterliche Hanse*, „Hansische Geschichtsblätter II”, R. 123, s. 31–42.
- Kaiser Reinhold. 2002. *Mittelalterliche Tuchplomben — Überreste, Sammelobjekte und technik-, textil- und wirtschaftsgeschichtliche Quellen*, [w:] *Inquirens subtilia diversa. Dietrich Lohrmann zum 65. Geburtstag*, red. H. Kranz, L. Falkenstein, Aachen, s. 375–390.
- Lengnich Gottfried. 1900. *Des Syndicus der Stadt Danzig Gottfried Lengnich Ius publicum civitatis Gedanensis oder der Stadt Danzig Verfassung und Rechte: nach der Originalhandschrift des Danziger Stadtarchivs*, red. O. Günther, Danzig.
- Liebrott Niels-Knud. 1975. *Da klæde var en »mærkevare«*, „Nationalmuseets Arbejdsmark”, s. 35–46.
- Maćkowski Tomasz. 2012. *Plomby towarowe jako źródło badań historycznych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LX, nr 3, s. 395–404.
- Maćkowski Tomasz. 2016a. *Sukiennicze pieczęcie ołowiane na XV-wiecznym Pomorzu — geneza i funkcje*, [w:] *Florilegium Historicum Amicorum Munera. Profesorowi Krzysztofowi Maciejowi Kowalskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin przyjaciele, koledzy, uczniowie*, red. T. Maćkowski, Gdańsk–Grajewo, s. 365–382.
- Maćkowski Tomasz. 2016b. [rec.:] *Sabine Struckmeier, Die Textilfärberei vom Spätmittelalter bis zur Frühen Neuzeit (14.–16. Jahrhundert). Eine naturwissenschaftlich-technische Analyse deutschsprachiger Quellen, Cottbuser Studien zur Geschichte von Technik, Arbeit und Umwelt, Bd. 35, Waxmann, Münster–New York–München–Berlin 2011, ss. 356, tab., ryc.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXIV, nr 1, s. 121–127.

- Maćkowski Tomasz. 2018. *Praktyka sygnowania sukna ołowianymi pieczęciami (XIII–XVII w.) oraz jej rola w rozwoju hanzeatyckiego handlu i rzemiosła tekstylnego*, [w:] *Rzemiosło — w wymiarze lokalnym, regionalnym i międzynarodowym*, red. W. Musialik, R. Śmietański, Opole, s. 311–330.
- Murray James M. 2011. *Brugia kolebka kapitalizmu 1280–1390*, Warszawa.
- Musiałowski Adam. 1985. *Tloki mennicze w zbiorach Muzeum Okręgowego w Toruniu*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”. Seria numizmatyczna i konserwatorska, nr 4 (1984), s. 61–66.
- Oliński Piotr. 2001. *Przedstawiciele kupiectwa toruńskiego w Brugii w latach 1360–1390*, „Zapiski Historyczne”, t. LXVI, z. 1, s. 7–22.
- Prätorius Karl Gotthelf, Wernicke Julius. 1832. *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung der Stadt Thorn und ihres Gebietes, die Vorzeit und Gegenwart umfassend*, t. 1–3, Thorn.
- Samsonowicz Henryk. 2000. *Die wirtschaftlichen und politischen Beziehungen zwischen Flandern, Polen und Preußen*, [w:] *Hansekaufleute in Brügge*, cz. 4, Beiträge der Internationalen Tagung in Brügge, red. J. Nils, W. Paravicini, H. Wernicke, Frankfurt a. M., s. 309–318.
- Schiller Karl, Lübben August. 1878. *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*, t. 4, Bremen.
- Schütte Sven. 1985. *Ein Paar Prägestempel für Tuchplomben*, Göttingen, 16. Jh, [w:] *Stadt im Wandel. Kunst und Kultur des Bürgertums in Norddeutschland 1150–1650. Ausstellungskatalog der Landesausstellung Niedersachsen*, t. 2, red. C. Meckseper, Stuttgart, s. 818.
- Schütte Sven. 1993. *Tuchplomben als städtische Zeichen. Das Fallbeispiel Göttingen*, „Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums”, s. 135–141.
- Struckmeier Sabine. 2011. *Die Textilfärberei vom Spätmittelalter bis zur Frühen Neuzeit (14.–16. Jahrhundert). Eine naturwissenschaftlich-technische Analyse deutschsprachiger Quellen*, Münster.
- Tuszyńska Weronika. 1986. *Farbowanie barwnikami naturalnymi*, Warszawa.
- Vossberg Friedrich August. 1845. *Die Münzen der Stadt Thorn*, „Koehne’s Zeitschrift für Münz-, Siegel- und Wappenkunde”, R. 5, s. 129–190.
- Zernecke Jacob Heinrich. 1727. *Thornische Chronica: in welcher die Geschichte dieser Stadt von MCCXXI. bis MDCCXXVI. aus bewehrten Scribenten und glaubwürdigen Documentis zusammen getragen worden*, Berlin.